

enam iseloomustavaid käitumismalle. Päris lihtsalt sõnastades on jutt sellest, et inimese maailmapilti ülesehitavad uskumused ja teadmine, mille ta on omandanud igapäevaelus, aitavad tal ümbrusega sobituda.

Tähtis on aga ülaltoodud näidete kinnitusel uuesti esile tõsta, et uskumused liituvad alati mingi toiminguga. Teiste sõnadega: uskumus töötab nagu programm ja reguleerib üksikisiku elu. Selle sõnastas selgesti juba üle saja aasta tagasi Ameerika semiootikaklassik Ch. S. Peirce:

[---] *uskumus töötab meie igatsuste suunajana [---] ja toob meid sellisesse olukorda, et me käitume ainult ühel teataval määratud viisil, kui olukord kätte jõuab. [---]* (Maranda & Kõngas-Maranda 1979: 253 vahendusel).

On fakt, et uurijad on rohkem või vähem üksteisest sõltumatult väitnud ja tõestanud, et uskumus toimib tegutsemist juhtiva ja reguleeriva mehhanismina, see teeb väärtuslikuks kahe ameerika süsteemiurija põhimõttelise määratluse, mille nad sõnastasid oma ühe uurimistöo pealkirjas: “süsteem on süsteemile hea reguleerija ja ka mudel” (Conant & Ross Ashby 1975). Sellest aga järeldub, et uskumussüsteeme tuleb uurida ka sellepärast, et nad kujundavad kultuurilis-ühiskondlikku süsteemi, mis neid kasutab.

Uskumussüsteemi kujundav roll avaldub ka muul moel. Ta ei kujunda mitte üksnes seda, mida kogukond või üksikisik usub, ehk siis mitte ainult uskumuse enda tundmist, vaid annab ka juhiseid, kuidas peab uskuma – see on eriti tähtis omadus religioossete ja poliitiliste uskumuste puhul (Geertz 1966: 29).

Uskumused ja identiteet

Traditsioonilise talupoegliku uskumustemaailma nähtuste varal võib süsteemi toimimist hästi jälgida ka tänapäevases linnakeskkonnas. Üheks selliseks iseloomulikuks valdkonnaks on see, mida on uurinud ameerika sotsiaalsühholoog Milton Rokeach, kes tõi esile uskumuste identiteedikorraldusliku rolli, tõdedes järgmist:

[---] *kesksele alale kuuluvad uskumused, mida me nimetame isiku “primitiivseteks” uskumusteks. Sii kuuluvad kõik füüsilise maailma olemuse kohta käivad uskumused, samuti need, mis käivad minu ja üldistatud teise kohta* (Rokeach 1975: 111).

Et uskumused puudutavad üksikisikut ümbritsevat sotsiaalset tõelisust, ehitavad need üles *mina*-identiteedi. Kuna need “primitiivsed” ehk siis edasist tõestamist mittenoovavad uskumused on lapsepõlve esimesed uskumused, kinnistuvad nad väga tugevasti üksikisiku müllu. Muuseas ka sellepärast on raske kõige vastuvõtlikuma lapsepõlveaja muljete mälestusi kustutada.

Mina-teadvust kujundavate veendumuste hulgast jätavad niisiis püsiva jälje need, mis inimene hangib vahetult ümbritsevast ühiskonnast. Väga tabavalt on selle sõnastanud Berger ja Luckmann:

Inimese esimese maailma loob niisiis sotsialisatsioon. Lapse maailm annab oma läbipaistvale tõelisusele usalduse: mitte ainult usalduse signifikantsete võõraste kui isikute vastu, vaid ka usalduse situatsiooni määratlemise osas. Lapse maailm on kompaktne ja kahtlustevabalt tõeline [---] (Berger & Luckmann 1975: 38)

või

[---] inimese elus identiteedi nimel peetud mängus tähendavad signifikantsed “teised” lähteasetust (Berger & Luckmann 1975: 55).

Sotsialiseerumisprotsessis, mille käigus üksikisik kujundab välja oma identiteedi,

ei internaliseeri ta signifikantsete teiste maailma mitte kui ühte võimalikest maailmadest, vaid maailmana üleüldse, ainukesena, mis eksisteerib, ainukese käegakatsutavana. Sellepärast kinnistub esimeses sotsialiseerumises internaliseeritud maailm palju tugevamini teadvusse kui need maailmad, mis internaliseeritakse teisejärgulise sotsialiseerumise teel (Berger & Luckmann 1975: 37).

On selge, et kuigi esiplaanile paigutuv on kultuuriti muutuv, on esmane sotsialiseerumine kõikjal sama ja kõigepealt tuleb omandada antud kultuuri keel. Sellepärast ongi keele abil vahendatud maailmapildil identiteedi väljakujundamises nii esiletõstetud roll. Nagu selle sõnastas Abner Cohen, õpib inimene sotsialiseerumise käigus ära terve rea uskumusi – teatava ideoloogiasüsteemi – ja koos sellega terve rea sümboliseid toiminguid (Cohen 1976: 82). Nende kahe omandamist võimaldavad argipäevade üha korduvad toimingud ja elusituatsioonid. Sellest samast räägivad ka igapäevast *elumaailma* kirjeldavad

ühiskonnateadlased, keda tunneme fenomenoloogilise filosoofia esin-dajatena. Nende teostes on *elumaailm* õigupoolest üksikisiku interakt-sioonide maailm, mille inimene loob “käepäraste teadmiste hulga-st”. Isiklikku ja üldist päritolu üldistused, kultuuriliselt ellukutsutud mallid, valmiskujul saadud selgitused, nõuanded ja keelud kujundavad selles välja tervikliku ideelise struktuuri, tüpologiseeritud maailma (vrd Wagner 1984: 134–135, Schütz & Luckmann 1984).

Mary Douglas üldistab ühel isikliku ja sotsio-kulturaalse identiteedi konvrensentsil:

Identiteet on kustutamatu ühiskondliku vahelesegamise tulemus [---] ühe niisuguse protsessi tulemus, mis eeldab pidevat ja si-semist suhet üksikisiku ja teda ümbritseva kultuuri vahel. [---] Kas see üksikisikule meeldib või mitte, tema kõige sisemisemaks ja isiklikumaks peetud preferentsid, mis on tema isiksuse kõige olulisemad omadused, on laias laastus antud ühiskondlikes interaktsioonides (Douglas 1982: 2).

Teiste sõnadega: identiteedi väljakujundamine eeldab pidevat dia-loogi – ühelt poolt *mina iseendaga* (enesesamastamise katkematus protsessis), teisalt (samuti eneseteadvuse määratlemiseks) *mina ja kultuuri* vahel, ühiskonna teiste liikmetega. Selles pidevas interakt-sioonis kujuneb välja isiklik identiteet, mis on seetõttu silmanähtavalt ühiskondlik-kultuurilist päritolu.¹² See tähendab, et identiteedi väl-jakujundamise, samuti isikliku ja kultuurilise minateadvuse loomise protsessid sarnanevad uskumuste moodustumisele.

Eelkirjeldatud isiksuse identiteedi ühiskondlik genees juhib teise väga tähtsa mõiste juurde, millest siinkohal juttu tuleb teha – *kollek-tiivne identiteet*. See kontseptsioon on ühiskonnateaduses ammu tek-kinud ja ulatub tagasi Durkheimi 20. sajandi algul kirjutatud töödeni, kuid ka modernne etnograafiline uurimistöö ei saa sellest lahti öelda ning seda väljendit kasutab ka ameerika semiootiline antropoloogia (Singer 1984: 103). Isegi tänapäevane sotsioloogia ei saa seda vältida ja nõnda on viimasel ajal ka ungari ühiskonnauurimises rõõmustavalt hoogustunud kollektiivse identiteedi uurimine, vähemalt rahvusliku kuuluvuse ja rahvusliku identiteedi probleemideringi osas (Csepeli 1980, 1983–86).

¹² Selle protsessi semioloogilist valgustust vt Singer 1984: 81–83. Usku-musnäited Erdélyst vt Keszeg 1981.

Kollektiivse identiteedi üks vorme on *etnilise identiteedi* paljuvaieldud mõiste. Ühe tuntuima määratluse järgi on see niisuguseid konsistentseid käitumisvorme sooviv interaktsioonirida, mille abil on üksikisik või rühm ühemõtteliselt teistest eristatav (De Vos & Romanucci-Ross 1982: 374).¹³ Etnotsentriline mõtlemine kirjeldab maailma esmajoones oma rühma vaatenurgast, mõtestab seda antud rühma silmas pidades (Csepeli 1980, 1983–86). Keeruline ja vaieldud on etnilise identiteedi mõiste määratlemine, aga täiesti ühemõtteliselt omandab inimene etnilise samastumise teadvuse koos oma kultuuri ja emakeelega. Kui tahaksime seda teravdada, võiksime öelda, et selle identiteedi õpime selgeks koos etnilise uskumussüsteemiga, maailmapilti ja väärtushinnanguid sisendavate juttude ja müütidega, kommete ja etiketireeglitega. Rühma juurde kuulumise teadvus töötab teatud määral samamoodi kui isiksuse identiteedi moodustumise mehhanism. Paralleeli valgustamise huvides tasub siinkohal tagasi pöörduda ego-identiteedi ühe põhimõtteliselt tähtsa primitiivse uskumuse juurde – pärisnime probleemi juurde. Sarnaselt emakeele sõnadele (nt pole kombeks küsida, miks tähistab häälikurida l-a-u-d nelja jalaga mööblitükki) oleme nõus, et ühiskond, kuhu me sündisime, on meie ühiskond. See toob endaga terve rea eelarvamusi, uskumustega täidetud tundeid, teadlikke seisukohavõtte, tõmbumisi millegi poole ja tõrjumisi, mis kõik on vajalikud selleks, et üksikisik määratleks iseenast rühma või rahvuse juurde kuulumise tasandil.

Meie päevil on see eriline identiteeditüüp üha rohkem esiplaanile kerkinud. Etnilise identiteediteadvuse tugevnemine on reaktsioon varasemale etnikumivastasele tundlikkusele. Kogukonnad, lokaalsed rühmad ja rahvuse suurusastmega inimrühmad teevad tänapäeval ühtviisi katset säilitada oma juba peaaegu kaotatud (või kadunuks usutud) etnilisi omadusi. Oma kultuuri organiseerimise ja taastootmise juurde kuulub ka identiteeditunde ja identiteediteadvuse taastootmine. Üks tee selleks on kultiveerida kollektiivse mälu teatud alased. Nagu õpetab vene kultuurisemiootika koolkond, kasutatakse kultuurilise identiteedi tugevdamiseks alati kultuurilise samasuse taastootmiseks vajalikke informatsioone, nagu näiteks erinevaid narratiivseid teksti-tüüpe, nende hulgast esmajoones ajaloolisi jutustusi, müüte, legende, jutte ja muid verbaalseid tekste.

¹³ Määratlemisraskustest vt Royce 1982: 17–33.

Ajalooline identiteet, rahvusteadvuse üks korrashoiu mehhanisme, on tähtis identiteeditüüp, mis on tihedalt seotud rahvusteadvuse ja identiteedi mõistevaladega. Olenemata ajaloolistest faktidest, millele ta peaks ehituma, on ajalooline identiteet kultuuris tüüpiliselt uskumuse iseloomuga *teadmis*struktuur. Huvitavaid näiteid mainis sellega seoses Tamás Szecskő, uurides massimeedia (nimelt televisiooni) ja ajaloolise identiteedi seoseid, kui ta meenutas kahte olulist ajaloolist isikut – István Széchenyid ja Pál Telekit (Szecskő 1985). Neist mõlemast valmis hiljuti telesaade, ja vastuolus ajalooliste faktidega (sooritasid enesetapu) sisendasid nende dramatiseeritud elulood mõlema puhul, et võõrvõimude (austerlaste ja sakslaste) agendid mõrvasid nad. Kuritõesse kalduv lugu võib olla müüdi loojaks, ajaloolise legendi lähtepunktiks, ja massikommunikatsiooni vihje riietab oletused tõe rüüsuks. Kuuldused, oletused ja uskumused ümbritsevad meie ajaloolist identiteediteadvust.

Palju tugevamalt on see tunnetatav neil juhtudel, kui kultuuriteksti ülesanne on tugevdada just etnilist identiteeti. Selle tunnistajateks võime olla, uurides maailma eri paigus nn etnilise renessansi nähtusi, niihästi Nõukogude Liidus kui ka Ameerika Ühendriikides ja Aafrikas või eskimote ja laplaste hulgas külmal põhjamaal.

Mõni näide ülalpool visandatud, üksteist katvate identiteeditüüpide ja uskumussüsteemi tänapäevani mõjusa ja põimunud toimimise kohta. Juba 1976. aastal, kui käisin nõukogude Kesk-Aasias, esines Kirgiisia pealinnas sealse Teaduste Akadeemia folklooriinstituudis Ungari delegatsioonile keskealine rahvalaulik, vana kangelaseepose “Manas” kohalik esitaja. Kesk- ja Sise-Aasia türgi ja mongoli rahvaste seas säilitas ajaloolise mineviku ja ajaloolise identiteedi tekste kangelaseepika. Erakordse andega õnnistatud rahvalaulikud pidasid meeles tuhandeid värsse, olles mineviku müütilise maailma ja kaasaegset identiteeti ehitava kogukonna vahendajateks.

Teisel multietnilise suurvõimu alal – Põhja-Ameerika indiaanlaste seas – võib jälgida tõelist liikumist, mille eesmärk on taaselavdada vanu religioosseid riitusi ja taastada nende sakraalne olemus. Näiteks preeriaindiaanlaste, esmajoones šoшонite päikesetantsu riitusi korraldatakse rahvamasside osavõtul taas täie hiilgusega. Neli päeva ja kolm ööd katkematult kestva tantsu ajal võtavad noored osa teatud liiki šamanistlikust toimingust. Nad tahavad saada ühisest tantsust omalaadse šamaanirännaku käigus jõudu, aga see jõud kasvatab ühtlasi kogukonna jõudu, teisisõnu on kogu riitus kollektiivse jõu-

pingutuse tulemus. Ja kuigi üksikisik kannatab üksinda katkematus tantsus (saades vaevu pisut magada) ja paastumises (vahepeal võib minimaalselt süüa), muutub see kõik kogukondlikuks elamuseks. Päikesetants kui religioosne nähtus on muutunud ühtlasi ühiskondlikuks liikumiseks (Jorgensen 1972).

Samalaadsest nähtusest annab teada Lajos Kutasi-Kovács oma indiaanlastest kõnelevas raamatus, tsiteerides oma indiaanlasest sõpra: “Peaaegu kõik võtsid valged meie käest, aga meie suurim tugevus – tants – jäi alles!” Enamik indiaani tantsu on seotud müütide ja riitustega, olemise ja elu, kõiksuse ja loodusnähtustega. Indiaanlane väljendab tantsuga oma rõõmu ja muret, tantsuga pühitseb sõpruse, valmistub jahiks, tantsuga tänab rikkaliku jahisaagi eest, pühitseb võitu. Tantsuga väljendab ta oma kuuluvust suguharu juurde, kirjutab Ameerikas elav autor, ning tsiteerib teise indiaanlase sõnu: *Elu kõik rõõmud, kiitus, tänu ja lootus paremale elule, see kõik täitub suures kogukonnatantsus, päikesetantsus* (Kutasi-Kovács 1986: 126–128). On näha, kui lahutamatu on nendes näidetes traditsiooniline uskumussüsteem, religiooni roll identiteeti tugevdavast funktsioonist.

Veelgi selgemalt paistab ühest Kanada aruandest, missuguse erilise mõjuga on indiviidi silmis usk traditsiooniliste religioossete uskumuste ravivasse jõusse. Psühhiaatritest autoripaar (Jilek & Jilek-Aall 1985) jõudis kultuuriga seotud hingehaiguste nähte uurides järeldusele, et paljudel juhtudel, kui moodne psühholoogia ja psühhiaatria ei suuda psühhootilist haiget enam aidata, võib šamaan, kohalik ravitseja või nõid veel edukalt sekkuda. Üht niisugust juhtumit on nad üksikasjalikult tutvustanud ühes oma uurimuses. Nimelt seda, kuidas nad juhitasid šamaani abiga ühte kirderanniku indiaanikogukonda tagasi oma alkohoolikust patsiendi. Nimelt võttis noor depressioonis indiaanlane osa “vaimutantsu” traditsioonilisest siirderiitusest. Traditsiooniline rituaalne ravi sõna otseses mõttes nihutas oma kohale ka patsiendi identiteedi, juhtis ta tagasi ühiskonda (Jilek & Jilek-Aall 1985: 209).

Tabavalt märgib üks Ameerika naisteadlane oma etnilisest identiteedist kõnelevas raamatus, et inimesed otsivad selliseid kontakte, mis lülitavad indiviidi ühiskonda, ja nende kõige mõjuvam tüüp on etniline kogukond. Isegi:

tänapäeval pole etniline identiteeditunne enam mingi häbiasi, vaid uhkuse küsimus [--] ja etniline uhkus ei käi mitte ainult rühma terviku kohta, vaid ka iga üksiku indiviidi kohta eraldigi, ning kiirgab neist välja (Royce 1982: 232).

Selle tõdemuse õigsust näitavad hästi eelpool toodud näited Põhja-Ameerika indiaanlastest, kuid ka muud uurimused toovad andmeid selle kohta, et rühma juurde kuulumine, rühmaidentiteedi juurde kuulub teatavate uskumuste (ja väärtuste) tunnustamine ja järgimine.¹⁴

Identiteet on loomuldasa pehme kontseptsioon, kuid arvatavasti võiks see uskumussüsteemi ja väärtushinnangute hästistruktureeritud andmete vastastikuses koostoimes anda varasemast täpsema kirjelduse ühiskondliku olemise ühe valdkonna kohta. Igal juhul tõestasid ülaltoodud näited, et etniline uskumussüsteem (eriti selle ravimise ja religiooniga seotud osasüsteem) mängivad oma osa ka identiteedi säilitamisel, ning see kehtib ka vastupidi. Peale selle on need uskumuste võrgud kultuuris ajale eriliselt vastupidavad allsüsteemid. Teiste sõnadega: uskumused toimivad identiteeti konstitueeriva jõuna.¹⁵

Huvitav, et sõna uskumus (*hiedelem*) on juba vanimateski sõnaloendites mitme tähendusega. (Ladinakeelsel *refrigerium*ilgi oli mitu tähendust.) Nagu näitas Károly Marót oma humanitaarteaduste doktoriväitekirjas *Refrigerium* (Marót 1937), on võimalik märgata tähendusemuutust: uskuma ← uskumusena pidama ← ergutama ← värskenduma/kosuma ← kaitse alla pagema ← usaldama ← varjupaik ← õndsaks saama (*hüvösül*). Ka Zrínyi ja Pázmány kasutasid seoses surnutega verbi *hüvösül* samas tähenduses kui *refrigerat*. Teise huvitava analüüsi järgi on sõnal uskumus arengu algul olnud mingi varjulise “kaitset andva koha” tähendus (Ország 1980: 77).

¹⁴ Vrd Kligman 1981: rumeenia talupoegade kombed.

¹⁵ Võiks pikalt loetleda näiteid meie maailmast: Iraani revolutsioonist alates postindustriaalse jaapani ühiskonna *truuduse*-mõisteni (vrd Loffin & Winogron 1976).

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm